

O ČEMU GOVORIMO KAD GOVORIMO O PORODICI? KONTEKSTUALIZACIJA KONCEPTA²

What We Talk about When We Talk about Family? Concept in Context

APSTRAKT: *Namera rada je da ukaže na izvore ideologizacije pojma porodica kroz prikaz načina njegovog određivanja i korišćenja u modernoj društvenoj, prvenstveno sociološkoj, misli XIX i XX veka. Analiza se vrši putem kontekstualizacije – tumačenja određenja pojma porodice u okvirima različitih socioloških teorija smeštenih unutar društveno-istorijskih konteksta njihovog nastanka. U prvom delu rada ukazuje se na osnovne prepreke konceptualizaciji i proučavanju porodice. Analiza socioloških teorija je pokazala da su i određenje koncepta i stav prema modernoj porodici u funkciji centralne teorijske okosnice datog pristupa, bilo da je to integracija društvenog sistema ili emancipacija pojedinca, kao i da su opterećeni ideologijama familizma i individualizma. U sociološkim pristupima prisutan je takođe normativizam, s obzirom da teoretičari modernoj porodici, i u apologiji i u kritici, prilaze kao ideološkom konstrukturu „uspešne priče“, zanemarujući stvarnost porodičnog života u svim njegovim varijetetima. U diskusiji se postavlja pitanje da li je moguće i na koji način poimati i proučavati posebno savremenu porodicu bez opterećenja njene ideologizacije.*

KLJUČNE REČI: koncept porodice; sociološke teorije; kontekstualizacija; ideologizacija; normativizam.

ABSTRACT: *The aim of the paper is to point at the sources of ideologization of concept of family through presenting its definition and use in modern social, mainly sociological, thought in XIX and XX century. The analysis has been done through contextualization – interpretation of family concept definition within frameworks of various sociological theories that are embedded within socio-historical contexts of their emergence. The first part of the paper deals with main obstacles for*

1 stomanov@f.bg.ac.rs

2 Rad posvećujem uspomeni na profesorku Anđelku Milić koja je bila počela pisanje studije o teorijama o porodici, ali nažalost nije stigla da je završi. Profesorka Milić je imala izrazitu sposobnost za promišljanje, sintezu i kritičku interpretaciju različitih stanovišta. Njena predavanja i naši razgovori često su mi bili u mislima dok sam pisala ovaj rad.

conceptualization and exploration of family life. Analysis of sociological theories showed that both definition of family and the attitude towards modern family are in function of central theoretical proposition of the approach, whether it is set as social system integration or emancipation of an individual. Sociological studies are also burdened with normativism, since scholars view modern family as an ideological construct of „success story”, both from the standpoint of its apology or criticism, therefore neglecting reality of family life in its variety. In the concluding part, I raise the questions of possibility and a mode of comprehending and exploring particularly contemporary family without a burden of its ideologization.

KEY WORDS: family concept; sociological theories; contextualization; ideologization; normativism.

Porodica je jedan od društvenih fenomena koji su zbog svojih svojstava najčešće izloženi instrumentalizaciji u javnom i akademskom polju. Polazeći od gledišta da je u pitanju takođe i najviše ideologizovan pojam u sociologiji (Bernardes, 1997), cilj ovog rada je da ukaže na izvore ideologizacije kroz prikaz načina određivanja i korišćenja pojma porodica u modernoj društvenoj misli, prvenstveno sociološkoj. Metod kojim se koristim u ovom pregledu zasnovan je na dvostrukoj kontekstualizaciji. Na opštijem nivou i sasvim okvirno, koristila sam metod kontekstualne analize (Mimica, 1999) koji podrazumeva smeštanje teorijskih stanovišta u društveno-istorijski kontekst njihovog nastanka. Na specifičnom nivou, kontekstualizacija određenja pojma porodice sprovedena je njegovim tumačenjem u sklopu datog sociološkog pristupa. Nakon uvodnog dela, u kome se ukazuje na osnovne prepreke njenoj konceptualizaciji i naučnom saznanju, predstavljen je sažet dijahronijsko-kritički prikaz poimanja porodice u okvirima najrelevantnijih socioloških teorija. U zaključnom delu sumiraju se načini ideologizacije koncepta porodice i postavlja pitanje mogućnosti njegove dezideologizacije.

Istraživačka nepristupačnost porodice

Postoje višestruke teškoće i prepreke sociološkom promišljanju i izučavanju porodica. Prva vrsta prepreka povezana je sa društvenom nevidljivošću ili skrivenošću fenomena porodičnog života (Bernardes, 1997). Porodica pripada onim pojavama kojima se zbog njihove povezanosti sa svakodnevnim, privatnim i biološkim odriče status značajnih društvenih činjenica, sledstveno i relevantnih socioloških predmeta proučavanja. Zbog svoje sveprisutnosti u svakodnevnom življenom iskustvu aktera, porodični život pripada svakodnevnim fenomenima kojima se osporava potreba za promišljanjem i analizom (Spasić, 2004). Iskustvo pripadanja porodici uzima se zdravo za gotovo ili je toliko implicitno da postaje nevidljivo, bilo empirijski ili teorijski (Daly, 2003: 773). Istovremeno se (sa)

znanje o različitim aspektima porodičnog života smatra privilegijom onih na čiju se privatnost odnosi. Ovo proizvodi paradoksalnu situaciju da svi imaju zdravorazumsko znanje o porodici, ali se ona štiti tako što se onemogućava sticanje posebnih saznanja o pojedinačnim porodicama, koje se shvata kao zadiranje u njihovu privatnost. Činjenica da su biološki procesi na kojima počiva – rađanje, rast i starenje – prirodne i univerzalne pojave, koristi se kao osnov da se porodici osporava društvenost i relevantnost (Fraser, 2009; Edwards, Ribbens, Gillies, 2012). Na mehanizam marginalizacije društvenih pojava i predmeta istraživanja putem njihove naturalizacije, prve su na primeru pola ukazale feminističke teoretičarke (Abbott, Wallace, 2005). To saznanje potom je primenjeno u dekonstrukciji „prirodnosti“ i „univerzalnosti“ drugih fenomena povezanih sa biološkim procesima, kao što su na primer detinjstvo, starost, bolest i slično, a sledstveno i u njihovoj rekonstrukciji kao društvenih pojava i analitičkih koncepata. Prisutna je i tendencija da se zbog orijentacije interpretativne sociologije ka tumačenju konstrukcije porodičnog života kroz svakodnevno življeno iskustvo aktera, porodica svrstava u kategoriju predmeta koji su van glavnog toka („mainstream“) sociologije (Spasić, 2004). Postoji gledište da je sociologija porodice postala (i ostala) sigurno mesto za smeštanje sociološkinja izvan tzv. „malestream“ sociologije (Papić, 1989; Abbott, Wallace, 2005).

Kontradiktorno izvorima njene društvene skrivenosti i sociološke „irelevantnosti“, kao što su „poznatost“, „privatnost“, „prirodnost“ i „univerzalnost“, kao i tendencijama koje je skrivaju i „čuvaju“, javni diskurs je uvek bio bremenit govorom o porodici. Njega obeležavaju potrebe da se porodici pristupa sa paternalističkih i moralističkih pozicija, da se njome upravlja i njeni članovi disciplinuju propisivanjem „zdravog“ i „normalnog“ porodičnog života (Donzelot, 1979; Donzelo, 1988; Morgan, 1985; Lasch, 1986; Fuko, 2006). Ovakva preskriptivna familistička određenja porodice (Rener, 2009) prisutna su sa novim varijetetima u akademskom i javnom govoru i danas.

Otežavajuću okolnost za konceptualizaciju i izučavanje predstavlja sveprisutna instrumentalizacija Porodice u različite ideološke svrhe, svojevrsni „rat oko porodice“ (Berger, Berger, 1983). U javnom, pa i u akademskom diskursu poslednjih vek i po, često se čuju lamenti konzervativnih mislilaca nad propadanjem tradicionalne ili u novije doba, građanske porodice (npr. Popenoe, 1988; 1993), kao i sledstveni apeli da se ona sačuva i ojača. Na drugom kraju ideološkog pozicioniranja bili su radikalni zahtevi Nove leve i feministkinja za odbacivanjem pojma Porodice kao ideološke konstrukcije (Barrett, McIntosh, 1982) koji se odnosi na prevaziđenu instituciju opresije nad pojedincem.

Ideološke floskule ili „mitovi“ ili „zablude“ (Milić, 2007: 37), posebno one o porodici kao *osnovnoj ćeliji društva i utočištu u bezdušnom svetu*, a potom i o *osnovnoj funkciji porodice*, tvrdokorno opstaju u javnom političkom i popularnom govoru. One u velikoj meri određuju načine na koje društveni akteri – građani i kreatori praktičnih politika shvataju, određuju i operacionalizuju porodicu. Konstruisanje laičkog poimanja predstavlja dijalektiku između „porodica u kojima živimo“ („families we live in“) – stvarnog svakodnevnog življenog iskustva, i „porodica prema kojima živimo“ („families we live by“) – što uključuje idealizovane mitove, verovanja i težnje (Gillis, 1996).

Specifična vrsta prepreke potiče iz teza o „kraju“, „gašenju“, „smrti“ porodice i postavlja pitanje svrhe njenog sociološkog proučavanja. Porodica je iz ove perspektive karakteristična za teoretičare kasne modernosti, viđena kao prevaziđen koncept u dvostrukom smislu. Sa jedne strane, u procesu detradicionalizacije i individualizacije, kada tradicionalni izvori pripadanja gube značaj za oblikovanje identiteta i biografija pojedinaca, porodica, zajedno sa klasom, postaje „zombi kategorija“, koja je „mrtva ali i dalje živa“ (Beck, Beck-Gernsheim, 2002: 203). Sa druge strane, prema ovim autorima, destandardizacija obrazaca ličnih veza, koja se ispoljava u velikom varijetetu oblika porodičnog i partnerskog života, stvara od porodice „instituciju ljušturu“ (*shell institution*) sa izmenjenim sadržajem ili ispražnjenu od sadržaja (Gidens, 2005).

Od „integrišuće institucije“ do „prazne ljušture“

U ovom delu namera mi je da hronološki prikažem suštinu određenja pojma porodica u društvenoj misli XIX i XX veka, sa fokusom na prevashodno sociološke teorije. U analizi i izlaganju oslanjam se na dva kriterijuma razvrstavanja koje je predložio Dejvid Čil (Cheal, 1991). Polazeći od tvrdnje da su sociološke teorije porodičnog života „rezultat naučne refleksije na složene i kontradiktorne procese modernizacije“ (Ibid: XIII), Čil je kao jedan kriterijum za razvrstavanje pristupa predložio njihov odnos prema modernosti. Primenjujući ovaj kriterijum razlikujemo stanovišta koja modernoj građanskoj porodici pristupaju iz perspektive opozicije modernosti sa pozicija anti-modernosti, kritike modernosti i post-modernosti, a na drugoj strani ona gledišta u čijoj je suštini njena apologija. Prema drugom kriterijumu, koji je najčešći u pregledima socioloških teorija pa tako i onih o porodici, pristupi se klasifikuju prema tome da li se kao suština porodice prepoznaje integracija sistema ili emancipacija pojedinca, pa se razlikuju teorije systemske integracije i teorije emancipacije (Cheal, 1991)³. Ovoj klasifikaciji dodala bih interpretativne teorije, čiji je epistemološki pristup raumevanje porodičnog života iz perspektiva aktera, naspram pozitivističkog i kritičkog pristupa prethodne dve grupe teorija (White, Klein, 2008).

Doba oblikovanja modernog društva

Uzlet i turbulencije modernog društva u nastajanju, inspirisali su tokom XIX veka društvene teoretičare da u okviru istraživanja modernosti pažnju usmere i na porodicu. U celom periodu rane moderne, porodica je viđena

3 Na primeru čuvenog Darendorffovog dela iz 1959. godine, a kroz fokus recepcije i klasifikacije Dirkemove teorije, Gidens podelu na teorije konsenzusa/integracije i teorije sukoba/prinude kvalifikuje kao jedan od „četiri mita“ u okviru istorije sociologije (prevedeno Gidens, 1999). Prihvatajući sve rizike i ograničenja koja ovakva idealno-tipska razvrstavanja sa sobom nose, u smislu nametnutih razgraničenja ili nedovoljnog naglašavanja zajedničkih elemenata i preklapanja, smatram ovu podelu ipak upotrebljivom u svrhu sistematizacije i kontekstualizacije koncepta porodice u različita teorijska stanovišta s obzirom na to koja je ideja centralna za određenje pojma.

kao faktor stabilizacije društva, ali sa anti-modernističkih pozicija. Naime, i branioci restauracije Lujde Bonal (de Bonald) i Žozef de Mestr (de Maistre) i prvi istraživači porodice – Frederik Le Plej (Le Play) i Vilhelm Hajnrih Ril (Riehl), zastupaju stanovište da je posledica građanske revolucije „porodica u krizi“ i da je neophodno restaurirati je obnovom prethodnog modela. Uprkos svom pionirskom, obuhvatnom i prema nekim tehnikama, kao što je analiza porodičnog budžeta, i danas aktuelnom pristupu, Le Plej se pridružio stanovištu autora rane moderne koji „nestabilnu“ građansku i „nemoralnu“ proletersku porodicu vide kao opasnost za poredak i zalažu se za povratak stare tradicionalne porodice, „stablo“ sa patrimonijalnom vlašću (vidi npr. u: Lalman, 2004; Milić, 2007; Segalen, 2009). Jer za Le Pleja su, kako ističe Horkhajmer (Horkheimer), vera u jednog Boga i potčinjavanje očevom autoritetu „dva večna principa svakog društva“ (Le Play 1877–79, prema Horkhajmer, 1936b/1976: 239). Iako je njegov projekat „pozitivne nauke o društvu“ imao za svrhu legitimisanje novog društvenog poretka u nastajanju, ni Ogist Kont (Comte) nije odoleo moralizatorskom lamentu nad oslabljenim očinskim autoritetom (Segalen, 2009: 13). Izuzetke u orijentaciji anti-modernizma u odnosu na građansku porodicu predstavljaju dela Aleksisa de Tokvila (de Tocqueille) i Harijet Martino (Martineau), inspirisana njihovim posetama Sjedinjenim Američkim Državama u prvoj polovini XIX veka. Tokvil uočava da je preobražaj američkog društva iz aristokratskog u novi demokratski poredak podstakao porast individualizma i promene „koje su se odigrale u porodici, tesno povezane sa društvenom i političkom revolucijom koja se dovršava pred našim očima“ (Tokvil, 2002: 534). Porodične promene tumači kao egalitarnost odnosa između generacija, posebno po muškoj liniji, jer novi način privređivanja i deljenje porodične imovine povećavaju prisnost između oca i sina i umanjuju bezuslovnost očevog autoriteta, stvarajući neku vrstu „jednakosti oko domaćeg ognjišta“ (Ibid. 533 – 537). Istraživanje Harijet Martino o novom američkom građanskom društvu, objavljeno u trotomnoj studiji „Društvo u Americi“ (1837.), sadrži mnoštvo socioloških elemenata, te je Gidens kao prvu ženu sociologa svrstava među osnivače sociologije (Gidens, 2007). Pristup Harijet Martino u ovoj studiji predstavlja imanentnu kritiku međupovezanih elemenata modernog američkog društva i njihovih protivrečnosti (Hoecker-Drysdale, 2003: 47) i čini „prvu sistematsku makrosociologiju“ (Škorić, Kišjuhas, 2013: 215). Knjiga „Kako posmatrati moral i manire“ (Martineau, 1838/2017), u kojoj je prikazan teorijski i metodološki okvir njenih makrosocioloških istraživanja, predstavlja prvu sociološku metodološku raspravu, skoro šest decenija pre Dirkemovih „Pravila sociološkog metoda“ (Škorić, Kišjuhas, 2013: 217). Istraživačko bavljenje dotle zanemarenim pojavama kao što su porodica, brak i deca, ali i položaj žena (Yates, 1985), rasni odnosi i ropstvo, koje kombinuje sa društvenim aktivizmom, smešta Harijet Martino među preteče sociologije porodice i prve feminističke teoretičarke (Hoecker-Drysdale, 2003: 42).

Konsolidacija modernosti – Dirkem: porodica kao institucija sa integrativnom funkcijom

Uprkos tome što je Emil Dirkem (Durkheim) bio utemeljivač prvog univerzitetskog kursa sociologije porodice u Bordou 1888/89. godine, a porodica mu je bila jedna od najomiljenijih tema za proučavanje i predavanje, ova oblast ostaje prilično zanemarena tematika u analizama i sintezama njegovog opusa. Jedan od razloga leži u fragmentisanosti njegovih napisa o porodici, sadržanih u nekoliko manjih fokusiranih tekstova, u prepisci i polemičkim osvrtima na rad savremenika, kao i u delovima njegovih većih studija, koje je planirao ali nije stigao da sistematski obradi u posebnoj knjizi (Lamanna, 2002: 2). Prepreka uvažavanju Dirkemovog doprinosa sociologiji porodice i prepoznavanju kao začetnika strukturalno-funkcionalnog pristupa sigurno je i činjenica da funkcionalisti nisu u dovoljnoj meri priznavali nasleđe koje je predstavljalo polazište njihovih stanovišta. Tako je na primer Parsons svoja proučavanja porodice, nesporno zasnovana na Dirkemovim premisama, odvajao od svojih teorijskih analiza njegovog dela kojima ga je predstavio američkoj naučnoj zajednici (Ibid.: 4; Milić, 1990).

Za Dirkema porodica je društvena, istovremeno pravna i moralna institucija, a ne biološka organizacija zasnovana na krvnom srodstvu. Geneza institucije porodice prati se preko „društvenih činjenica“ – prvenstveno preko pravila nasleđivanja, moralnih normi i običaja. Primenu Dirkemove teorije društvenog razvoja – evolucije društvene morfologije kroz stupnjeve mehaničke i organske solidarnosti, na pitanje geneze porodice predstavlja „zakon kontrakcije“ ili „progresivnog nastanka“, koji postulira da se „porodica mora sužavati kako se širi društvena sredina, sa kojom je svaki pojedinac u direktnoj vezi“ (Durkheim, 1892/1978). Sužavanje, ili kontrakcija, je trostruko: ono se dešava u odnosu na sastav i strukturu srodničke povezanosti – od izdiferenciranog matrilinearnog ili patrilinarnog klana, preko zajedničke agnatske, rimske patrijarhalne, pa germanske očinske do moderne konjugalne porodice⁴. Mnoge funkcije koje srodnička/domaća grupa obavlja prenose se na državu, a sužava se i pravo vlasništva: od kolektivnog – „porodičnog komunizma“ na individualno. Dirkem eksplicira da je osnov moderne porodice brak, te da je *konjugalna porodica* tako imenovana: „Pošto su jedini stalni elementi suprug i supruga, jer deca pre ili kasnije napuštaju roditeljsko domaćinstvo“ (Ibid: S.230). Nuklearna srodnička struktura je ipak konstitutivni element porodice, jer: „Srodničko jezgro je centralna zona porodice, okružena drugim zonama šireg srodstva“(Ibid). Dirkemova analiza stalno rastuće intervencije „države u unutrašnji život porodice“ koja je omogućila „transformaciju u bračnu porodicu“ tako da je država „postala faktor u domaćem životu“(Ibid.), čini njegovu misao o porodici aktuelnom i danas. Njegovo vrednovanje moderne porodice je kontradiktorno: na istoj stranici tvrdi da „današnja porodica nije ništa manje ni ništa više savršena od nekadašnje“, kao i da je ona „najsavršeniji oblik“ (Dirkem, 2008: 127).

4 Prevažidena zbog svoje jednodimenzionalnosti i zbog navođenja preobražaja nekih oblika porodice u druge sa kojima ne postoji istorijska povezanost, Dirkemova teorija evolucije porodice ostaje, kao i Morganova i Engelsova, značajna samo zbog ukazivanja na multidimenzionalnost društvene promene.

U nastojanjima da pronade odgovore na jedno od centralnih pitanja svoje teorije – ostvarenje društvene integracije, Dirkem se bavi nekim temama uticaja modernizacije na porodicu, a posebno na održanje porodične solidarnosti u doba rastućeg individualizma, koje su takođe i danas značajne (Lamanna, 2002: 61). Njegov stav prema snazi solidarnosti u modernoj porodici je ambivalentan, jer uočava napetosti između potreba kolektiva (primarne grupe) i pojedinca. Paralelno sa progresivnim sužavanjem „porodičnog kruga“, individuacijom porodice u odnosu na obavezujuću srodničku mrežu, kao i prenošenjem većine njenih funkcija na državne institucije, u modernoj porodici dolazi do porasta „individualnih divergencija“, odnosno ispoljavanja individualnih ličnosti (Durkheim, 1892/1978). Analogno promenama u društvu, slabi solidarnost zasnovana na imovini i spoljnom arbitru – pravilima nasleđivanja, a jača organska solidarnost zasnovana na afektivnoj povezanosti „oslobođenih“ ličnosti. Jednakost – jedna od centralnih vrednosti modernog društva prema Dirkemu, u porodici se ostvaruje kroz specijalizaciju funkcija supružnika zasnovanih na rodnim razlikama⁵. Bračna solidarnost jača upravo zato što su zbog svoje različitosti muž i žena u mogućnosti da razmenjuju resurse na obostranu korist⁶. Iako uočava da u braku mogu postojati sukobi oko različitih interesa, teme konflikta, a posebno nejednakosti i moći nisu deo Dirkemove teorije o porodici⁷.

Institucija porodice ima značajnu funkciju u moralnoj integraciji društva. Unutrašnja integracija porodice je i uslov i posledica integracije sistema: „Stupanj kohezije koji je ostvarila porodica u nekom društvu jeste interno i opšte stanje na čitavom prostoru tog društva“ (Dirkem, 2008: 119). Unutrašnja integracija – porodična solidarnost, obezbeđuje psihološku podršku pojedincu, što se očituje na primer i njenim značajem za smanjenje rizika od samoubistva. Dirkem porodicu upravo zbog njene afektivnosti nije video kao najpovoljniju sredinu za moralno vaspitanje dece (Dirkem, 1981), koje on prvi tumači kao područstvljavanje – socijalizaciju (Milić, 1982: 36). Ipak, porodica ostaje sedište moralne discipline i podstiče altruizam roditelja koji je neophodan za odgoj dece (Lamanna, 2002: 116). Kroz takve aspekte delovanja, porodica ostvaruje vlastitu funkcionalnost za moralnu integraciju sistema modernog društva.

Sumarno možemo zaključiti da Dirkemovo poimanje porodice kao društvene *institucije*, koja se ispoljava preko *strukture* (nuklearne u slučaju konjugalne porodice) i *funkcije* u stabilizaciji – moralnoj integraciji društvenog sistema, u istraživanju porodice postavlja osnove za *teorije integracije*, dok njegov pristup karakteriše modernistički optimizam.

5 Ova ideja je kasnije razrađena u Parsonsovoj teoriji o komplementarnim segregisanim rodnim ulogama u porodici.

6 Što je jedna od centralnih tema kasnijih teorija razmene u porodici (Becker, 1981).

7 Postoji znatan broj studija i tekstova koji se bave Dirkemovim teorijskim stavom prema položaju žena u privatnoj i javnoj sferi, prema rodnim podelama u porodici i u odnosu na moralni individualizam (Cristi, 2012), kao i prema feminizmu, posebno u odnosu na Marijen Veber (Weber). Obim ovog teksta ne dozvoljava mi da čak ni u najkraćem prikažem Dirkemovo stanovište niti polemike, pa zainteresovane čitaocce upućujem na pomenutu studiju Meri En Lamana (Lamanna, 2002: 163 – 203), u kojoj su detaljno prodiskutovana.

Kritika modernosti – marksistička misao o porodici: porodica kao poprište ugnjetavanja

Kritički pristup modernom društvu određuje da osnivači marksizma zauzimaju filantropsku poziciju u odnosu na modernu porodicu, nasuprot konzervativnih restauratorskih moralizacija. Nakon istraživanja položaja i uslova života radničke klase u Engleskoj u prvoj polovini XIX veka (Engels, 1977), Fridrih Engels formira gledište da krizu radničke porodice generišu eksploatatorski uslovi rada u kapitalizmu, a ne „nemoralnost“ njenih članova, kako je nakon opsežnih istraživanja u istom periodu zaključio Le Plej.

U adaptaciji Morganove teorije evolucije srodstva kroz perspektivu istorijskog materijalizma, Engels uvodi privatnu svojinu kao značajnu determinantu evolucije porodičnih oblika (Engels, 1950). Za razliku od Dirckema koji u apologiji modernosti modernu porodicu vidi kao vrhunac evolucije porodičnih oblika, za Engelsa je ona promenljiva koja odražava promenu načina proizvodnje, a stav prema njoj je izrazito kritički. Polazeći od Marksovog stava da moderna porodica „sadrži u sebi u **minijaturi** sve one suprotnosti koje će se docnije potpuno razviti u društvu i njegovoj državi.“ (Ibid.: 211; naglašeno u originalu), Engels za monogamnu porodicu kaže da je „čelijski oblik civilizovanog društva, na kome možemo proučavati prirodu suprotnosti i protivrečnosti koje se u punoj meri razvijaju u tom društvu.“ (Ibid.: 217). Pažnju usmerava na klasu koja je potčinjena u porodici – na ženu: „Prva klasna suprotnost koja se javlja u istoriji poklapa se sa antagonizmom muža i žene u monogamiji, a prvo klasno ugnjetavanje – s ugnjetavanjem ženskog pola od strane muškog.“ (Ibid.: 217). „Domaće ropstvo“ počinje sa monogamnom inokosnom porodicom, industrijskom proizvodnjom i ženinim odvajanjem od javne proizvodnje na gazdinstvu i domestikacijom u privatnu sferu domaćinstva: „Vođenje domaćinstva je izgubilo javan karakter. Ono se više nije ticalo društva. Ono je postalo **privatna služba**; žena je postala prva služavka, isključena iz učešća u društvenoj proizvodnji.“ (Ibid.: 224; naglašeno u originalu)⁸. Sama pozicija muža kao učesnika u proizvodnji i hranioca porodice daje mu, bez posebnih pravnih ovlašćenja, vlast nad ženinim radom, kako u buržoaskoj, tako i u porodici proletera⁹. Budući da je oslobođena tereta vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, u radničkoj porodici postoji veći potencijal za egalitarnost i bliskost polova. Prvi preduslov za emancipaciju svih žena jeste „uvođenje celog ženskog roda u javnu radinost“ (Ibid. 225), ali ona može biti u potpunosti ostvarena tek podruštvljavanjem sredstava za proizvodnju, ukidanjem najamnog rada, kao i podruštvljavanjem reproduktivnih funkcija, kao što su nega i vaspitanje dece (Ibid. 226)¹⁰.

8 Ukazivanje na odvajanje javnog i privatnog, kao i osvetljavanje odnosa polova u porodici i muške dominacije iz ugla eksploatacije domaćeg rada žena, kao odraza eksploatacije na tržištu rada, predstavljaju ideje klasičnog marksizma koje su imale snažan odjek u feminističkoj misli sedamdesetih godina XX veka.

9 Ideju da strukturalno-funkcionalno ustrojstvo moderne porodice samo po sebi proizvodi asimetričnu moć i vlast muškarca nad njenim članovima razviće kasnije teoretičari Kritičke teorije u okviru Frankfurtske škole.

10 Engelsova aklamacija da je puna rodna ravnopravnost moguća tek nakon podruštvljavanja i reproduktivne sfere, a ne samo vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, revitalizovana je u savremenoj društvenoj misli (vidi npr. Nancy Fraser, 2009)

Mada opterećena arhaičnim evolucionizmom prilagođene Morganove teorije, rizikom od ideologizacije zbog svojih emancipatorskih težnji (White, Klein, 2008), kao i modernističkim (socijalističkim) optimizmom (Cheal, 1991), marksistička misao imala je znatan uticaj na kasniji razvoj misli o porodici u okviru *teorija emancipacije*. Uvođenje koncepta sukoba kao stalnih obrazaca odnosa u porodici (Morgan, 1985), imalo je značajan uticaj na kasnije konceptualizacije porodične dinamike, posebno u okviru kritičkih pristupa. Iz dominantne perspektive opšte konceptualizacije strukture i promene društva kroz sukob društvenih klasa, u marksizmu moderna porodica nije posmatrana kao idealni funkcionalni integrišući činilac društva, nego kao *poprište ugnjetavanja i sukoba* između polova, kao refleksija klasnih odnosa u kapitalističkom sistemu.

Doba uzdrmane modernosti

Moderno građansko društvo se već početkom XX veka suočilo sa izazovima međusobno uslovljenih društvenih promena, kao što su politička previranja u Evropi i veliki emigracioni talas iz nje u SAD, koje su kulminirale u prvim globalnim krizama kapitalističkog sistema – Prvom svetskom ratu u drugoj, i velikoj ekonomskoj depresiji u trećoj dekadi. Konteksti egzistencijalne ugroženosti, sa jedne strane, i pojava totalitarnih političkih režima, sa druge strane, u kombinaciji sa dominantnim misaonim uticajima – teorijama socijalnog bihejvorizma Džordža Herberta Mida (Mead) i psihoanalize Sigmunda Frojda (Freud), usmerili su teoretičare i istraživače porodice na odnos pojedinca i porodične grupe.

Interakcionizam – porodica kao jedinstvo ličnosti u interakciji

Fokus na porodicu sa pozicije interakcionizma, pod uticajem teorija Zimla i Mid prvi primenjuju pripadnici tzv. Čikaške škole u SAD tokom dvadesetih i tridesetih godina. Sa ciljem da objasne promene u obrascima porodičnog života nastale kao rezultat prilagođavanja na nove uslove života imigranata iz Evrope, Tomas i Znanjecki u svojoj najpoznatijoj studiji „Poljski seljak u Evropi i Americi“ (Thomas, Znaniecki, 1918–1920; navedeno prema LaRossa, Reitzes, 1993) osnovne teme u analizi naslanjaju na koncepte kao što su procesi socijalizacije, adaptacije, definicije situacije, stvaranja uloga i razvoja pojma o sebi. Naglasak na unutraporodičnoj dinamici, koja proističe iz međuodnošenja individualnih ličnosti članova porodice, opredelila je Bardžesa da porodicu odredi kao „jedinstvo ličnosti u interakciji“ (Burgess, 1926; navedeno prema LaRossa, Reitzes, 1993). Prema Bardžesu u malom svetu interakcija i komunikacija u kojem svaka pojedinačna ličnost utiče na svaku drugu, oblikuju se uloge i sopstva članova porodice. Praćenje porodične dinamike kao celine u perspektivi promene u vremenu veoma je zahtevan istraživački zadatak, koji ni sam Bardžes nije ostvario fokusirajući se pretežno na merenje prilagođavanja partnera u braku korišćenjem tehnike anketnog ispitivanja. Veliko ograničenje ovakvog pristupa jeste njegova neosetljivost na uticaje koji potiču iz društvenog konteksta, koja čini da se istraživanja doimaju kao u svojevrsnom socijalnom vakumu. Ono je kasnije delimično prevaziđeno u „teoriji stresa“ Rubena Hila

(Hill), koja se upravo fokusira na uticaj velikih društvenih promena (kakav je na primer II svetski rat) na kvalitet interakcija članova i integraciju porodice. Hilova nadogradnja Vlerovog (Waller) kvalitativnog pristupa porodičnoj dinamici razvila se u razvojni sistemski pristup porodici koji naglašava uravnoteženje porodičnog života i adaptaciju porodičnog sistema na društveni sistem (Waller, Hill 1951, navedeno prema LaRossa, Reitzes, 1993), čime se približava teorijama integracije koje je etablirao Parsons. Vrednovanje moderne porodice implicitno je sadržano i kod drugih autora koji pripadaju interakcionističkom pristupu kroz ideje integrativne funkcije porodice kao grupe za pojedinca i potrebe njenog prilagođavanja društvenom sistemu. Iz kombinacije interakcionizma i oslanjanja na Midov koncept simboličkih značenja razvila se kasnije tzv. mikrointerakcionistička struja u proučavanju porodice (posebno Ralf Turner, vidi: LaRossa, Reitzes 1993) koja koristi kvalitativni metod u interpretaciji značenja koja porodičnom životu i odnosima pripisuju različiti članovi porodice.

Kritička teorija društva – porodica kao društvena agencija za potčinjavanje

U nastojanju da protumače široku društvenu legitimaciju nacističkog totalitarnog režima, a na osnovu opsežnih istraživanja sprovedenih u Nemačkoj i u Evropi od početka tridesetih godina, predstavnici Kritičke teorije (u okviru tzv. Frankfurtske škole) postavljaju modernu građansku porodicu kao jednu od centralnih tema analize i interpretacije¹¹. Horkhajmerova integracija istorijskog materijalizma i psihoanalize podrazumeva kritičku interpretaciju društvenog razvoja obogaćenu saznanjima o psihičkom ustrojstvu ljudi u raznim društvenim grupama (Horkhajmer, 1936/1976a: 193), pošto ekonomski proces kao određujuća osnova zbivanja ne deluje mehanicistički, već „u jedinstvu sa specifičnim sposobnostima i dispozicijama ljudi koje je on sam razvio“ (Ibid.: 193). Kultura ima posredujuću ulogu između materijalne, ekonomske osnove društva i ideološke nadgradnje. Interiorizacija kulturnih obrazaca ne može se sagledati odvojeno od odnosa moći (vladanja, autoriteta) u društvu, jer se u klasnom društvu ona zasniva prvenstveno na različitim oblicima interiorizacije, racionalizacije i kompenzacije fizičke prinude (Ibid. 194). Sledstveno, „duboko u samoj individui, u njenim naklonostima i željama odražava se klasni poredak u kome se odigrava njegova spoljašnja sudbina.“ (Ibid.: 205). Značaj prinude ne očitava se „samo u kazni protiv svakog ko narušava nametnuti poredak, nego i u gladi pojedinca i njegove porodice koja ga nagoni da se stalno potčinjava datim uslovima rada u koje spada njegovo dobro vladanje u većini oblasti

11 U obimnom zborniku radova „Studije o autoritetu i porodici“ (Horkheimer, M. (ed.). (1936) 'Studien über Autorität und Familie', *Schriften des Instituts für Sozialforschung*, 5, 947.), u prvom delu koji prethodi iznošenju rezultata analiza empirijskih istraživanja objavljena su tri teorijska teksta: Horkhajmerov koji predstavlja socio-istorijsku analizu značaja porodičnog autoriteta za održanje društvenog poretka, Fromm o psihološkoj dinamici potčinjavanja autoritetu (objavljeno na našem jeziku Fromm, 1989) i Markuzeov o konceptima slobode i autoriteta u okviru zapadnoevropske društvene misli. Horkhajmerovo poglavlje pod naslovom "Opšti deo", prevedeno na srpskohrvatski i objavljeno pod naslovom "Autoritet i porodica" u zborniku "Tradicionalna i kritička teorija" (Horkhajmer, 1976), predstavlja osnov ovog kratkog prikaza određenja porodice u okviru Kritičke teorije društva.

života“ (Ibid. 195). Stoga je prema Horkhajmeru autoritet, koji se određuje kao „svesna i nesvesna sposobnost ... da čovek prihvata svoje mesto u poretku i da se podređuje...“ (Ibid.: 203), centralna istorijska kategorija.

Baveći se istorijskom dinamikom očinskoga autoriteta, Horkhajmer vidi „malu“ modernu porodicu kao izvanrednu školu za specifičan autoritaran odnos u građanskom društvu, jer se svesne mere vaspitanja koje razvijaju duh potčinjavanja, karakteristične za vladavinu autoriteta u premodernu doba apsolutističkih monarhija, dopunjavaju „sugestivnim delovanjem situacije u maloj porodici“ (Ibid: 235). Naime, prelazak porodice sa proizvodne na potrošačku jedinicu društva stvara „sudbonosnu“ ekonomsku zavisnost svih članova porodice od novca koji donosi otac. Sama funkcija hranioca i medijatora sa javnom proizvodnom sferom, svakom građanskom ocu, „ma koliko bedan bio njegov položaj“, daje moć da bude gospodar kod kuće i da „navikava decu na skromnost i poslušnost“ (Ibid. 236). Strukturalno i funkcionalno ustrojstvo moderne porodice uslovljava da ženin položaj ekonomske zavisnosti unutar nje predstavlja osnov reprodukcije patrijarhalnog autoriteta u dvostrukom smislu. Ona neposredno jača autoritet poretka pojačavajući očev osećaj društvene i ekonomske odgovornosti za decu, što je jedna od najjačih kohezivnih sila u porodici, a time ga usmerava na „mirenje sa sudbinom“, odnosno poretkom (Ibid. 245). Žena/majka deluje i indirektno s obzirom da svojim zavisnim i submisivnim položajem sputava važne psihičke energije. Direktno se povezujući sa Frojdomovom teorijom, Horkhajmer ukazuje na represiju seksualnosti u maloj građanskoj porodici, što su u okviru svojih verzija „frojdomarksizma“ (Džej, 1974; Palmije, 1977) razvili psihoanalitičari Vilhelm Rajh (Reich; vidi posebno Reich, 1933/1973) i Erih From (From, 1964). Povinovanjem zakonima patrijarhalne porodice žena reprodukuje autoritet, istovremeno podržavajući osnovni „princip patrijarhalnog građanskog sveta: onaj koga sudbina pogodi i jeste kriv“ (Ibid. 247). Horkhajmer pronalazi osnovni intrapsihički mehanizam za održanje autoritarnosti i formiranje autoritarnog karaktera u internalizaciji krivice za neuspeh: deca se „uče da ne povezuju neuspeh sa njegovim društvenim uzrocima, nego da ostanu pri individualnim uzrocima i da ih hipostaziraju, ili verski kao krivicu ili naturalistički kao nedostatak obdarenosti“ (Ibid. 237)¹². Moderna građanska porodica je „neka vrsta društvene agencije zadužena za stvaranje društvene prilagodljivosti“ (Adorno, Horkheimer, 1956/1980: 124; podvukla ST), koja na osnovu vlastite strukture autoriteta trajno vaspitava autoritarne karaktere (Horkhajmer, 1936/1976b: 251). Sa krizom kapitalizma u njegovoj liberalnoj varijanti, u građanskoj porodici srednje klase, a posebno u ekonomski ugroženoj radničkoj porodici, dolazi do slabljenja racionalne ekonomske osnove legitimacije očevog autoriteta, te on postaje sve više iracionalan. Autoritet se prenosi iz porodice na društvene institucije: „Autoritet postaje apstraktniji, a to znači više nehuman i nemilosrdan“, a u totalitarnim režimima, i na instancu

12 Ovo je jedno od mesta u Horkhajmerovoj teorijskoj analizi koje, usudila bih se reći, dobija posebnu aktuelnost u interpretaciji sadašnjih društveno-političkih konteksta, u kojima do izražaja dolazi amalgam podrške vrednostima individualizma u okviru neoliberalnog kapitalizma i rastućeg legitimiteta populističke autoritarnosti u Evropi i na globalnom nivou.

vođe nacije: „Hitler i moderna diktatura su zapravo proizvod društva u kome nedostaje očevidnik.“ (Adorno, Horkheimer, 1956/1980: 135, 136).

Dijalektički odnos porodice i društva, koji je istovremeno i podržavajući i protuvrećan, reflektuje se kao njen unutrašnji antagonizam. Napetost između njenog racionališućeg, integrišućeg i socijalizacijskog aspekta koji nastoje da potisnu njen iracionalni i prirodni element predstavlja konstitutivni činilac građanske porodice. U svojoj pesimističkoj viziji stanja porodice posle II svetskog rata, ovi autori Kritičke teorije tvrde da konstantna kriza koju proizvodi pomenuta *negativna dijalektika* moderne porodice može dovesti do njene destrukcije (Adorno, Horkheimer, 1956/1980: 124).

Metod Kritičke teorije, distinktivan u odnosu na tradicionalni po svom antropocentričnom pristupu (Horkhajmer, 1976a: 57), koji podrazumeva analizu totaliteta međusobno povezanih istorijskih oblika iz perspektive humanističke kritike sa svrhom razumevanja sadašnjosti zarad predočavanja mogućnosti alternativnih modela emancipacije u budućnosti (Ibid.: 64; Gerhardt, 1980), prepoznatljiv je i u Horkhajmerovoj i Adornovoj analizi porodice. Pored ovog emancipatorskog pristupa, analiza moderne građanske porodice kroz kritiku njene autoritarne strukture, ukazivanje na rodne i generacijske odnose moći i prinude, kao i na mehanizme održavanja poretka i vladanja posredstvom porodice, najvažnije su ideje Kritičke teorije koje su imale snažan uticaj na potonja izučavanja u okviru *teorija emancipacije*.

Optimizam visoke modernosti nakon II svetskog rata

Uspostavljanje stabilnog društvenog poretka, sa jedne strane, kao i konsolidacija sociologije u „standardnu sociološku teoriju“ (Cheal, 1991: 4) funkcionalizma obeležavaju posleratni kontekst posebno u američkom društvu. Jedan od načina da se porodica legitimise kao stabilna vrednost ili „familistička norma“ (Segalen, 2009) jeste traganje za univerzalnim funkcijama porodice na način na koji to čini Mardok (Murdock). Na osnovu analize dve stotine društava, Mardok zaključuje da je porodica značajna i univerzalna društvena institucija koja za društvo obavlja četiri univerzalne funkcije: seksualnu, reproduktivnu, obrazovnu (socijalizacijsku) i ekonomsku. Porodica shvaćena kao *specijalizovana univerzalna funkcija* socijalizacije potomstva predstavlja funkcionalni preduslov održanja ravnoteže društvenog sistema, prema Gudovim rečima: „Ako porodica ne funkcioniše adekvatno, ciljevi društva kao celine neće biti postignuti“ (Goode, 1964: 5, navedeno prema Cheal, 1991: 4). Moderna nuklearna porodica je u funkcionalizmu viđena kao preduslov ekonomske modernizacije, a istovremeno i kao najuspešnije prilagođena potrebama modernog društva, sledstveno i kao prirodni i poželjni vrhunac društvene evolucije (Gillies, 2003).

Parsonsov „standardni teorijski paket“ – porodica kao mehanizam održanja homeostaze

U Parsonsovoj teoriji, porodica je kao podsistem društvenog sistema shvaćena kao jedinica posredovanja između pojedinca i društva koja obezbeđuje preduslove funkcionisanja i za pojedinca i za društvo. Perspektiva koja

porodicu posmatra kao specijalizovanu društvenu jedinicu u transmisiji sa drugim jedinicama, kao što je na primer radno mesto, predstavlja svojevrsan „metodološki familizam“ (Morgan, 1985).

Modernu porodicu je Parsons smatrao superiornom u odnosu na prethodne: ona predstavlja idealnu adaptaciju na zahteve modernizacije, prvenstveno industrijalizaciju koja zahteva prostornu mobilnost. Mala „izolovana nuklearna porodica“, od srodničke uslovljenosti oslobođena i prostorno mobilna, nastaje kao produkt adaptacije na zahteve industrijskog društva. U modernoj porodici ne dešava se samo redukcija sastava na srodnički nukleus, već i redukcija i specijalizacija njenih funkcija. Porodica je napredovala od svrhe zadovoljavanja ekonomskih funkcija proizvodnje i potrošnje do svrhe obavljanja dve manje distinktivne, ali neophodne funkcije – kao što su primarna socijalizacija dece i stabilizacija ličnosti odraslih (Parsons, Bales, 1956). Ove dve „nesvodive“ funkcije porodice, koje su od primarnog značaja za integraciju, odnosno održanje ravnoteže društvenog sistema, obavljaju se na osnovu podele „segregisanih, ali komplementarnih“ uloga zasnovanih na polu: „instrumentalne“ muškarčeve uloge, koja podrazumeva materijalno obezbeđivanje porodice i medijaciju između javne sfere i unutrašnjeg života porodice, kojim upravlja žena, ostvarujući svoju „ekspresivnu“ ulogu. Nasuprot hijerarhiji intergeneracijskih položaja u porodici, gde uloga „vođstva“ roditeljskih uloga čini njihov položaj superiornim u odnosu na decu, rodne uloge su po Parsonsu ravnopravne. Između njih ne postoji konkurencija, jer su obe funkcionalno neophodne i komplementarno se dopunjuju, a da bi se održavala ravnoteža porodičnog sistema i izbegavali konflikti, neophodno je da rodne uloge budu jasno segregisane. To je porodični model u kome se pokazuje Parsonsov koncept o „komplementarnosti očekivanja u interakciji“ (Milić, 1990: 135). Funkcionalnost segregisanih rodničkih uloga je neophodna i za proces socijalizacije u porodici, koji je za Parsonsa, pored socijalne kontrole, jedan od ključnih mehanizama koji motivišu pojedinca da dela u skladu sa društvenim očekivanjima (Ibid.: 134). U Parsonsovoj modifikaciji Frojdove teorije psihoseksualnog razvoja, naglašava se da su za različite faze internalizacije kulturnih vrednosti u formiranju Super Ega i Ega ključni prvo majka, pa otac, a potom vršnjačka grupa (Parsons, Bales, 1956).

Po Parsons, idealni tip „normalne“ ili „konvencionalne“ porodice ima sledeća obeležja: zasnovan je na monogamnom braku, gde je konjugalni odnos superioran, a ostvaruje se kroz odgoj dece, korezidenciju, prihodovanje van kuće i podelu dohotka između odraslih (Parsons, 1943; 1971, navedeno prema Cheal, 1991: 123). Veliki problem, koji je inicirao mnoge kritike, predstavlja Parsonsovo tretiranje ovog idealnog tipa kao empirijske činjenice i to univerzalne, dok je zapravo u pitanju normativ povezan sa modelom američke porodice srednje klase, u čijoj osnovi leži ideologija familizma (Donzelot, 1979). Pored univerzalizacije jednog modela, značajne kritike pretrpeo je i Parsonsov koncept porodice kao *mehanizma funkcionalne homeostaze sistema*, čija integrativna funkcija i zahteva i obezbeđuje njenu ravnotežu i anulira konfliktne interese između članova porodice. Kao i Dirkem, Parsons je nuklearnu porodicu video kao moralnog (vrednosnog) integratora, zanemarujući kontradiktornu prirodu same modernosti (Morgan, 1975).

Parsonsov „standardni teorijski paket“ predstavlja vrhunac modernističke teorijske unifikacije i konsolidacije na jednom principu koji je postao monopol pedesetih i šezdesetih godina XX veka (Cheal, 1991). Njegov veliki uticaj je vidljiv u različitim teorijskim orijentacijama u proučavanju porodice u tom periodu. Tako opšta sistemska teorija Rubena Hila vidi porodicu kao adaptivni mehanizam koji teži ravnoteži kroz obavljanje porodičnih funkcija, što suštinski predstavlja funkcionalistički pristup iz ugla psihoterapije. Potom, kod interakcionista se porodica sagledava kao zajednica interesa koja tranzitira od institucije ka drugarstvu: „u novom nastajućem obliku drugarske porodice, njeno jedinstvo počiva manje na pritisku zajednice a sve više na međuličnim odnosima kao što su međusobna privrženost, saosećajno razumevanje i drugarstvo njenih članova“ (Burgess, Locke, 1945: VII; navedeno prema Sprey, 1991)¹³. Ideal „drugarskog braka“ (companionate marriage) pojavio se u okviru posleratnog napora da se konsoliduje i stabilizuje porodični život i često se kao ideologija obnavljao posebno u okviru studija zajednice (Finch, Summerfield, 1991). Tako Jang (Young) i Vilmot (Willmott), u okviru svoje teoreme o „simetričnoj porodici“, tvrde da se bračni parovi pomeraju ka egalitarnijem partnerstvu zasnovanom na saradnji i pregovaranju (Jang, Vilmot, 1988). Ovi autori prihvataju tezu da modernizacija vodi standardizaciji porodičnog života, jer prema principu stratifikovane difuzije, koji pretpostavlja kopiranje načina života sloja koji je iznad, očekuju na primer i da će žene iz radničke klase razviti aspiracije ka karijerama, što će, uz uticaj feminizma, voditi ka simetriji u rodnim odnosima. Sličan romantizovan pristup imaju i istraživanja srodstva unutar studija zajednica koja su promovisala sliku porodice kao sigurne podržavajuće mreže koncentrisane oko „Mame“ (Gillies, 2003: 6). Ove nekritičke vizije porodice kao „uspešne priče“ (success story) koje su ignorisale njenu mračnu stranu napadnute su do sedamdesetih godina sa više strana (Morgan, 1975).

Poseban način na koji se baštini parsonsijsansko nasleđe predstavljaju teorije razmene ili teorije resursa. U okviru svog pristupa „mikroekonomije porodice“, Geri Beker (Becker, 1981) porodice posmatra kao „male fabrike“ koje proizvode decu i ostala dobra, uključujući zdravlje i ugled (Gillies, Edwards, Horsley, 2016). Prema ovom stanovištu, porodice ne održava ni osećanje obaveze, niti osećanja, već prvenstveno zajednički interesi. I rodnu podelu rada u porodici Beker objašnjava principima maksimizacije dobiti i minimizacije troškova: supružnici različitog pola se opredeljuju za delatnosti za koje poseduju bolje veštine – žene za negu i staranje unutar privatne sfere, muškarci za zarađivanje u javnoj sferi (Becker, 1981).

Veliko previranje druge polovine XX veka

Tokom šezdesetih godina ispoljava se iscrpljenost pozitivističkih paradigmi u društvenim i humanističkim naukama u njihovom pokušaju objašnjenja društvenog sveta koji se ubrzano menja. Ovaj antipozitivistički „veliki prasak“ (Cheal, 1991) dešava se sinhrono u psihologiji, sociologiji i istoriji. Svojim pomeranjem pristupa od konjunkturalnog ka istoriji „dugog trajanja“ i

13 Primetna je sličnost sa odlikama unutrašnje integracije konjugalne porodice kod Dirkema.

fokusiranjem na privatnu sferu i svakodnevni život, nova generacija socijalnih historičara doprinela je putem istorijske kontekstualizacije dekonstrukciji različitih mitova o modernoj porodici: o univerzalnosti nuklearne porodice, o maloj mobilnoj porodici kao posledici industrijske revolucije i drugih (vidi u Milić, 1988). Posebna kritika ideologija moderne porodice kao „uspešne priče“ dolazi od Fukoa (Foucault), koji dekonstruiše ideju o evoluciji seksualnosti koja vodi ka njenom oslobađanju, ukazujući da se porodicom manipuliše u svrhu disciplinovanja tela kroz različite stručne diskurse i mehanizme moći (Fuko, 2006), dok se kroz koncept „politika prema porodicama“ sprovode bio-politike stanovništva – demografska kontrola populacije.

U istom periodu, interpretativni pristupi u okviru sociologije pomeraju fokus ka interpretaciji konstrukcije svakodnevnog života porodica. Fenomenologija se fokusira na zdravorazumski življeni svet i način na koji se zdravorazumska značenja stvaraju i održavaju, pa se tako i porodica tumači kroz značenja koja dele njeni članovi. Porodice dele javnu dimenziju zajedničkog svakodnevnog sveta, ali istovremeno stvaraju svoja privatna značenja, čija je konstrukcija zasnovana na deljenoj istoriji, perspektivama i tumačenju događaja (White, Kleine, 2008: 214). U kasnijem periodu, post-pozitivisti vide porodicu kao mentalni konstrukt koji je proizvod porodičnih ideologija. Pojam porodice nastaje u diskursu i predstavlja proizvoljnu *socijalnu konstrukciju* (Cheal, 2002: 11). Radikalni psihijatri fenomenološke orijentacije, na čelu sa Ričardom Lengom (Laing, 1977) i Dejvidom Kuperom (Cooper, 1980), pridružili su se kritici porodice kao „uspešne priče“ – ukazujući na opasnost od jako upletene intimnosti nuklearne porodice koja proizvodi napetost, strah i dvostruke poruke (double binds), pa simptomi šizofrenije predstavljaju oblik adaptacije na takvu porodičnu situaciju (Gillies, 2003: 6).

Feministička kritika moderne porodice – porodica kao ideološka konstrukcija i domen potčinjavanja žena

Tokom „velikog praska“ sedamdesetih godina XX veka, raznoliki teorijski pristupi u okviru drugog talasa feminizma značajno su doprineli rekonceptualizaciji pojma porodice. Prvi od doprinosa ovog teorijskog pravca jeste dekonstrukcija koncepta Parsonsove „konvencionalne porodice“ koju Lič (Leach) opisuje kao „normu porodice sa kutije kornflejksa“ (the cereal-packet norm family; prema Abbott, Wallace, 2005: 109); to je nuklearna porodica, sastavljena od zakonski venčanog para, koji su dobrovoljno izabrali da budu roditelji jednog deteta ili više (ali ne previše) dece (Oakley, 1972). Ne samo da je ukazano da je navodno univerzalni i prirodni oblik porodice zapravo *ideološki konstrukt* – „familiarizam“, već feministkinje tvrde i da je u pitanju anti-društvena institucija u kojoj je privatnost zatvor za žene (Barrett, McIntosh, 1982). Nadograđujući teze klasičnog marksizma, feminističke teoretičarke ukazuju na eksploataciju neplaćenog domaćeg rada koji obavljaju žene, a koji je ključan za održavanje kapitalističkog sistema. Usmeravajući fokus rasprave na ulogu domaćice i njen rad i doprinos reprodukciji radne snage u okviru domaće jedinice (Oakley, 1972), marksističke feministkinje su dokazale, nasuprot Parsonsu, da se u okviru moderne porodice odvija i proizvodna a ne samo potrošačka funkcija.

Uvodeći koncept roda kao društvene konstrukcije pola i povezujući ga sa fenomenima i pojmovima moći i nejednakosti, feminističke teoretičarke su dale značajan doprinos sociologiji u celini. Poseban doprinos uvođenja kategorije roda u proučavanju porodice vidi se u dekonstrukciji normativa porodičnih uloga i funkcija hranioca i negovateljice. Drugi doprinos feminističke teorije koji je relevantan za sociologiju porodice povezan je sa upućivanjem na ideološku osnovu podele na privatno i javno na kojoj su se zasnivale sve prethodne teorije o porodici. Prikazujući dualnost i muških i ženskih polnih uloga, ukazale su da je i nastojanje na dihotomiji privatno/javno jedan od načina isključivanja žena iz javne sfere. Vezivanje žena za reproduktivne funkcije predstavlja „polni ugovor“ (Pejtman, 2001), koji postulira „odvojene ali jednake“ uloge žena i muškaraca. Pored toga što ukida mogućnost afirmacije žena u javnoj sferi, podrazumevana funkcionalna podela uloga unutar domaćinstva prikriva potčinjavanje žena moći muškaraca u obe sfere, odnosno postojanje privatnog i javnog patrijarhata (Walby, 1990).

Zasnivajući svoja istraživanja na življenom iskustvu sa ženskog stanovišta, feministička teorija potom preispituje koncept porodice kao grupe koja je ujedinjena zajedničkim interesima. Ove teoretičarke su pomerile fokus sa za sistem integrišuće funkcije porodice, na domen domaćeg i njegove privatnosti, čime su otvorile polje proučavanja sukoba interesa, nejednakosti i nasilja unutar porodice. Ovo takođe predstavlja snažnu i zasnovanu kritiku funkcionalističkog viđenja nuklearne porodice kao dobro adaptirane i integrisane društvene grupe sa harmoničnim interakcijama. U feminističkom pristupu, naglasak je na porodičnoj podeli rada kao obliku ugnjetavanja, a na mesto ideološkog konstrukta porodice autorke predlažu da se govori o lokaciji u kojoj se odvija proizvodnja i raspodela resursa i gde se sukobljavaju interesi.

*Post-moderna kritika: „prazna ljuštura“
ili „izabrana zajednica“*

U okviru tumačenja implikacija procesa i promena savremenog „rizičnog društva“ (Bek, 2001) na lične živote društvenih aktera, teoretičari kasne ili refleksivne modernizacije uvode tzv. tezu o individualizaciji. Primenjena na porodicu, ona postulira tri međusobno isprepletena obeležja i procesa porodičnog života: demokratizaciju, detradicionalizaciju i destandardizaciju. Teoretičari refleksivne modernizacije tvrde da se u društvima kasne modernosti odvija demokratizacija porodice (Beck, 1997), zasnovana na novom vrednovanju principa autonomije, jednakosti, uvažavanja i komunikacije, čije prihvatanje predstavlja osnove za promenu regulacije porodičnih odnosa. Preduslov za normativnu i relacionu promenu u porodici predstavlja detradicionalizacija – proces „oslobađanja“ od imperativa da se u oblikovanju ličnih odnosa slede obrasci (tradicije) ranijih generacija. Prema tezi o individualizaciji, ljudi su sada u mogućnosti da kreiraju nove partnerske veze „očišćene“ od pravila regulacije seksualnosti i reprodukcije (Giddens, 1992). Transformacija ličnih odnosa u pravcu samorealizacije sopstva kroz intimnost, vodi do „čistih veza“ (Gidens, 1992), „fluidne ljubavi“ (Bauman, 2003) i sličnog. Partnerski odnosi u porodici „oslobođeni“ su sadržaja pripisanih

rodnih uloga i postaju predmet pregovaranja. Individualizacija ličnih odnosa je neupitna među odraslima, ali ima ograničenje u intergeneracijskim odnosima. Po Bekovima, međutim, u *normalnom haosu ljubavi* (Beck, Beck-Gernsheim, 1995) – odnosi ljubavi uključuju decu kao izvor samorealizacije pojedinaca. Naime, odnos roditelja sa detetom je dubok i trajan kao „sidro nećijeg života“ (Beck, Beck-Gernsheim, 1995: 73) i sve više predstavlja stožer koji omogućava kontinuitet identiteta i žena i muškaraca (Jenks, 1996) u „rizičnom društvu“ (Bek, 2001), gde su svi ostali odnosi „fluidni“ (Bauman, 2003).

Proces detradicionalizacije, koji umanjuje značaj tradicionalnih grupa kakva je porodica, srodstvo i poreklo, koji gube prinudni karakter u odnosu na pojedinca, proces individualizacije, koja pomera fokus na lične odnose i intimnost, kao i destandardizacija obrazaca ličnih veza, koja obuhvata veliki varijetet oblika porodičnog i partnerskog života, dovode u pitanje svrsishodnost samog koncepta porodice. Tako Bek vidi porodicu kao jednu od „zombi kategorija“, koja je „mrtva ali i dalje živa“ (Beck, Beck-Gernsheim, 2002: 203), a Gidens kao „instituciju ljušturu“ (*shell institution*) sa izmenjenim sadržajem ili ispražnjenu od sadržaja (Gidens, 2005). Postoje predlozi za napuštanje koncepta porodice i njegovu zamenu pojmom intimnosti (Giddens, 1992), ili domaćinstva, ili srodstva (Finch, 2006) ili ličnog života (Smart, 2007)¹⁴.

Postavljaju se pitanja: da li i u kom smislu možemo govoriti o porodici u doba kasne modernosti? Bekovi govore o ponovnom stvaranju porodice („reinventing the family“ Beck-Gernsheim, 2002) nakon „post-porodične porodice“ (*post-familial family*) (Beck-Gernsheim, 1998) – „nove privremene porodice sastavljene od višestrukih veza“ (Beck, Beck-Gernsheim, 2002: 203), koju karakteriše normalan kaos ljubavi:

„Nuklearna porodica, zasnovana na rodnim položajima, ne uspeva da odgovori na izazove emancipacije i jednakih prava, koje se van naših privatnih života više ne mogu zaustaviti. Rezultat je prilično normalan kaos nazvan ljubav. Ako je ova dijagnoza tačna, šta će zameniti porodicu, to carstvo domaćeg blaženstva? Porodica, naravno! Samo drugačija, bolja: pregovarana porodica, alternativna porodica, višestruka porodica, novi aranžmani nakon razvoda, ponovni brak, nanovo razvod, novi izbor između tvoje, moje, naše dece, naših prošlih i sadašnjih porodica“ (Beck, Beck-Gernsheim, 1995: 2)

Nova „post-porodična porodica“ predstavlja pomeranje od „zajednice potreba“, koja podrazumeva obaveze solidarnosti, ka grupisanju zasnovanom na „afinitetima koji su izborni“ (*elective affinities*), a ne sudbinski (Beck, Beck-Gernsheim, 2002: 96).

Teza o individualizaciji je kritikovana zbog njene visoke apstraktnosti, odnosno neutemeljenosti na empirijskim činjenicama, jer empirijski nalazi ne podržavaju tezu o individualizaciji ni kao opis sadašnjeg stanja porodičnih odnosa niti pravca u kojem se kreću (Jamieson, 1998). Ovom pristupu, posebno u

14 Debata o iscrpljenosti koncepta porodice i mogućnostima i potrebi da se on zadrži sa modifikovanim sadržajima i pristupima zaslužuje raspravu u posebnom tekstu.

varijanti Bekovih i Baumana, zamera se i vid moralističke zabrinutosti za sudbinu savremene porodice u kontekstu fragmentisanih i fluidnih ličnih odnosa sobom opsednutih individua (Chambers, 2012). U tom smislu možemo zaključiti da je teza o individualizaciji porodice, čak i kada je sagledana kao idealni tip, ne samo teorijski, već još jedan ideološki konstrukt savremene sociološke misli.

Diskusija

Porodica predstavlja i instituciju u odnosu na sistem, ali i grupu individua povezanih intimnim vezama. Sa druge strane, porodični odnosi se zasnivanju na bliskosti, saradnji i razmeni, ali mogu biti motivisani i različitim interesima, što porodične interakcije vodi i uravnoteženju i/ili konfliktu. Porodica nosi različita značenja u odnosu na različite društvene aktere u javnoj i u privatnoj sferi. S obzirom na ovakvu višedimenzionalnost i višeznačnost, porodica je kao društveni fenomen bila prijemčiva da se njeni različiti aspekti apostrofiraju a drugi ignorišu u funkciji konzistentnosti ciljeva nekog teorijskog stanovišta. Kontekstualizacija određenja porodice pokazuje da se ona konceptualizuje shodno osnovnim postulatima različitih teorijskih pristupa, koji su u osnovi ili stabilizacija sistema ili emancipacija pojedinca, a pripadajuće ideološke osnove teorijskih stanovišta su familizam ili individualizam. Pristupi koji naglašavaju integrativne funkcije moderne porodice (Dirkemov, funkcionalistički, teorija racionalnog izbora i teorija razmene) u potpunosti zanemaruju sukobe interesa, nejednakosti i potčinjavanje moći. To su upravo aspekti porodičnog života koje hipostaziraju teorije emancipacije (klasični marksizam, kritička teorija i feminizam), tako zanemarujući odnose saradnje i solidarnosti, bliskosti i intimnosti. Ograničenja interpretativnih pristupa su najčešće povezana sa nedovoljnim uvažavanjem društvenog konteksta u kome se odvijaju interakcije i formiraju značenja koja dele članovi jedne porodice.

Poseban problem predstavlja normativizam u sociološkim studijama, na koji ukazuje Bernardes u slučajevima kada se najprisutniji idealni tip uzima kao normalan, ili se stereotip tumači kao empirijska činjenica (Bernardes, 1997). Normativizam je očigledan i u pristupima proučavanju porodice sa njihovim različitim određenjima pojma. I u teorijama apologije modernosti, ali i u teorijama kritike modernosti, bilo sa marksističkih, feminističkih ili postmodernističkih pozicija, u osnovi leži ideologija moderne porodice kao „uspešne priče“, a zanemaruje se stvarnost porodičnog života sa svim njenim varijetetima.

Kritike ideologizovanog pojma porodice u različitim teorijskim i političkim diskursima, sa jedne strane, i navodna nemogućnost koncepta da predstavi širinu i dubinu promena ličnih odnosa u društvima kasne modernosti, sa druge strane, inicirale su predloge da se on napusti i zameni nekim drugim (vidi npr. u Edwards et al. 2012). Debata o potrebi i mogućnostima zadržavanja dezideologizovanog pristupa i pojma porodice, kao i rešenja koja savremeni teoretičari nude ostaju kao tema za neki naredni rad.

Literatura

- Abbot, Pam, Wallace, Claire. 2005. *An introduction to sociology: Feminist perspective*, London: Taylor and Frances.
- Adorno, Teodor, Horkheimer Max. 1980. *Sociološke studije*, Zagreb: prev. S. Roić
- Barrett, Michelle, McIntosh, Mary. 1982. *The Anti-Social Family*. London: Verso.
- Bauman, Zygmunt. 2003. *Liquid Love: On the Frailty of Human Bonds*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich. 1997. „Democratization of the Family“, *Childhood* 4 (2): 151–168.
- Beck, Ulrich, Beck-Gernsheim, Elisabeth. 1995. *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity.
- Beck, Ulrich, Beck-Gernsheim, Elisabeth. 2002. *Individualization*. London: Sage.
- Beck-Gernsheim, Elisabeth. 1998. „On the Way to a Post-Familial Family: From a Community of Need to Elective Affinities“, *Theory, Culture & Society*, 15 (3): 53–70.
- Beck-Gernsheim, Elisabeth. 2002. *Reinventing the Family: In Search of New Lifestyles*. Cambridge: Polity Press.
- Becker, Garry. 1981. *Treatise on the Family*, Cambridge: Harvard University Press.
- Bek, Urlih. 2001. *Rizično društvo*. Beograd: Filip Višnjić.
- Berger, Brigitte, Berger, Peter. 1983. *The War Over the Family: Capturing the Middle Ground*. London: Hutchinson & Co.
- Bernardes, Jon. 1997. *Family Studies: An Introduction*, London: Routledge.
- Chambers, Deborah. 2012. *A Sociology of Family Life. Change and Diversity in Intimate Relations*. Cambridge: Polity Press.
- Cheal, David. 1991. *Family and the State of Theory*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Cheal, David. 2002. *Sociology of Family Life*, London: Palgrave.
- Cooper, David. 1980. *Psihijatrija i antipsihijatrija*, Zagreb: Naprijed.
- Cristi, Marcela. 2012. „Durkheim on Moral Individualism, Social Justice, and Rights“, *Canadian Journal of Sociology/Cahiers canadiens de sociologie* 37(4): 409–438.
- Daly, Kerry. 2003. „Family Theory Versus the Theories Families Live by“, *Journal of Marriage and Family* 65: 771–784.
- Donzelo, Žak. 1988. „Vladanje posredstvom porodice“ u *Rađanje moderne porodice*, A. Milić (prir.), Zavod za udžbenike, Beograd, str. 131–146.
- Donzelot, Jacques. 1979. *The Policing of Families*. New York: Pantheon Books.
- Durkheim, Emile. 1978 [1892]. „The Conjugal Family“, in: *Emile Durkheim on Institutional Analysis*, edited by M. Traugott. Chicago: University of Chicago Press, pp. 229–39.
- Durkheim, Emile. 2008. „Uvod u sociologiju porodice“ (prevod: “Introduction a la sociologie de la famille”, *Annales de la Faculte des lettres de Bordeaux*,

- 10,1888. pp. 257 – 281) u Marinković, Dušan (prir.) *Emil Dirkem 1856–2008*, prevela O. Petronić, str. 112 – 135; Novi Sad: Mediterran publishing.
- Džej, Martin. 1974. *Dijalektička imaginacija*, Sarajevo: Svjetlost, Zagreb: Globus.
- Edwards, Rosalind, Ribbens McCarthy, Jane, Gillies, Val. 2012. „The politics of concepts: family and its (putative) replacements“ *The British Journal of Sociology*, 63 (4): 732–746.
- Engels, Fridrih. 1950. *Poreklo porodice, privatne svojine i države*, u: Marks i Engels *Izabrana dela*, Beograd: Kultura.
- Engels, Fridrih. 1977. *Položaj radničke klase u Engleskoj*, Beograd: Prosveta – BIGZ.
- Finch, Janet. 2006. „Kinship as 'Family' in Contemporary Britain“ u F. Ebtehaj, B. Lindley i M. Richards (ur.) *Kinship Matters*, Oxford: Hart Publishing.
- Finch, Janet, Summerfield, Penny. 1991. „Social reconstruction and the emergence of the companionate marriage, 1945–59“ u: D. Clark (ur.) *Marriage, Domestic Life and Social Change*, London: Routledge.
- Fraser, Nancy. 2009. „Feminism, Capitalism and the Cunning of History“, *New Left Review* 56: 97–117.
- From, Erih. 1964. *Bekstvo od slobode*, Beograd: Nolit.
- Fromm, Erich. 1989. *Autoritet i porodica*, Zagreb: Naprijed, Nolit.
- Fuko, Mišel. 2006. *Volja za znanjem; istorija seksualnosti I*, Beograd: Karpos.
- Gerhardt, Uta. 1980. „Toward a Critical Analysis of Role“, *Social Problems*, 27 (5): 556–569.
- Giddens, Antony. 1977. „Four myths in the history of social thought“, u *Studies in Social and Political Theory*, London, Hutchinson; prevedeno u Mimica Aljoša (prir.) *Tekst i kontekst. Ogledi o istoriji sociologije*, Beograd: ZUNS, 1999, str. 141–166.
- Giddens, Antony. 1992. *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Gidens, Entoni. 2005. *Odbegli svet. Kako globalizacija preoblikuje naše živote*. Beograd: Stubovi kulture.
- Gidens, Entoni. 2007. *Sociologija*. Beograd: CID Ekonomskog fakulteta.
- Gillies, Val. 2003. „Family and Intimate Relationships: A Review of the Sociological Research“, Families & Social Capital ESRC Research Group Working Paper No. 2
- Gillies, Val, Edwards, Rosalind, Horsley, Nicola. 2016. „Brave new brains: sociology, family and the politics of knowledge“. *Sociological Review*, 64 (2): 219–237.
- Gillis, John. 1996. *A World of Their Own Making: Myth, Ritual, and the Quest for Family Values*, Oxford: Oxford University Press.
- Hoecker-Drysdale, Susan. 2003. „Harriet Martineau“, u: George Ritzer (ur.) *The Blackwell Companion to Major Classical Social Theorists*, Oxford: Blackwell Publishing Ltd., str. 40–68.
- Horkhajmer, Maks. 1937/1976a. „Tradicionalna i kritička teorija“ u *Tradicionalna i kritička teorija*, Beograd: BIGZ. Kultura, str. 39–89.

- Horkhajmer, Maks. 1976b (1936). „Autoritet i porodica“ u: *Tradicionalna i kritička teorija*, Beograd: BIGZ. Kultura, str. 187–251.
- Jamieson, Lyn. 1998. *Intimacy: Personal Relationships in Modern Societies*. Cambridge: Polity.
- Jang, Majkl, Vilmot, Piter. 1988. „Razvoj simetrične porodice“ u *Rađanje moderne porodice*, Milić Anđelka (prir.), Beograd: Zavod za udžbenike, str. 234 – 255.
- Jenks, Chris. 1996. „The Postmodern Child“, u: Brannen Julia i Margaret O’Brien (ur.) *Children in Families: Research and Policy*. London: The Falmer Press, str. 12–26.
- Laing, Richard. 1977. *Podeljeno ja. Politika doživljaja*. Beograd: Nolit.
- Lalman, Mišel. 2004. *Istorija socioloških ideja, I tom: Od početaka do Vebera*, Beograd: ZUNS.
- Lamanna, Mary Anne. 2002. *Emile Durkheim on the Family*, London: Sage.
- LaRossa, Ralph, Reitzes, Donald C. 1993. „Symbolic Interactionism and Family Studies“, u: *Sourcebook of Family Theories and Methods*, P. G. Boss, W. J. Doherty, R. LaRossa, W. R. Schumm, i S. K. Steinmetz (ur.), New York: Plenum.
- Lasch, Christopher. 1986. *Narcistička kultura*, Zagreb: Naprijed.
- Martineau, Harriet. 2017 (1838). *How to Observe Morals and Manners*, London: Routledge.
- Morgan, David. 1975. *Social Theory and the Family*, London: Routledge.
- Morgan, David. 1985. *The Family, Politics and Social Theory*. London: Routledge.
- Milić, Anđelka. 1982. „Ideja vaspitanja i istorijska stvarnost porodice“, u: *Vaspitna uloga porodice*, Beograd: Prosveta, str. 25 –42.
- Milić, Anđelka.(prir.) 1988). *Rađanje moderne porodice*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Milić, Anđelka. 1990. „Odnos čovek – društvo kao okosnica Parsonsove sociološke teorije“, u Anđelka Milić i drugi *Sociologija društvene akcije Talkota Parsonsa*, Beograd: ISI FF, str. 125 – 147.
- Milić, Anđelka. 2007. *Sociologija porodice. Kritike i izazovi*, Beograd: Čigoja.
- Mimica, Aljoša. 1999. „Čemu još istorija sociologije?“, u: Mimica Aljoša(prir.) *Tekst i kontekst. Ogledi o istoriji sociologije*, Beograd: ZUNS, str. 7– 31.
- Oakley, Anne. 1972. *Sex, Gender and Society*, London: Temple Smith Gower.
- Palmije, Žan-Mišel. 1977. *Vilhelm Rajh. Ogljed o rođenju frojdomarksizma*, Beograd: BIGZ.
- Papić, Žarana. 1989. *Sociologija i feminizam*, Beograd: IIC SSOS.
- Parsons, Talcot, Bales, Robert. 1956. *Family Socialization and Interaction Process*, London: Routledge.
- Pejtman, Karol. 2001. *Polni ugovor* (prevod Ranko Mastilović), Beograd: Feministička.
- Popenoe, David. 1988. *Disturbing the Nest: Family Change and Decline in Modern Societies*, New Brunswick, London: Aldine Transaction.

- Popenoe, David. 1993. „American Family Decline, 1960–1990: A Review and Appraisal”, *Journal of Marriage and Family*, 55 (3): 527–542.
- Reich, Wilhelm. 1933/1973. *Masovna psihologija fašizma*, Beograd: Mladost.
- Rener, Tanja. 2009. „Neke poteškoće pri definisanju pojma porodice“, u: *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi* Milić Anđelka i Smiljka Tomanović (ur.) Beograd: ISI FF, str. 29 – 43.
- Segalen, Martin. 2009. *Sociologija porodice*, Beograd: Clio.
- Smart, Carol. 2007. *Personal Life*, Cambridge: Polity Press.
- Spasić, Ivana. 2004. *Sociologije svakodnevnog života*, Beograd: ZUNS.
- Sprey, Jetse. 2000. „Theorizing in Family Studies: Discovering Process“, *Journal of Marriage and the Family* 62: 18–31.
- Škorić, Marko, Kišjuhas, Aleksej. 2013. „Harijet Martino: prva sociološkinja“, u: Sparioussu, Laura (ur.), *Društveno-humanistički ogledi / Eseuri socio-umaniste: zbornik u čast Lia Magdu*. Novi Sad: Filozofski fakultet, str. 213–223.
- Tokvil, Aleksis de. 2002. *O demokratiji u Americi*, Sremski Karlovci: IK Zorana Stojanovića.
- Walby, Sylvia. 1990. *Theorizing Patriarchy*, London: Blackwell.
- White James, Kleine David. 2008. *Family Theories* (3rd edition), London: Sage.
- Yates, Graham (ur.). 1985. *Harriet Martineau on Women*, New Brunswick: Rutgers University Press.